

У СВІТІ ВЛАСНИХ НАЗВ

Мирослава Баган

ЗАПЕРЕЧЕННЯ ЯК ОСНОВА ВИБОРУ ПРИЗВИЩА

Українській мові властиві словотвірні типи прізвищ із заперечними префіксами *не-* та *без-*. Такі оцінні прізвища є і в інших слов'янських народів, пор.: рос. *Немоляев, Непомнящий, Немешаев, Безденежных, Беззатеев*, пол. *Niegrzeczny, Niewiadomski, Niezgoda, Niedbał*, чеськ. *Nedbal, Bezzemek*. У неслов'янських мовах це явище трапляється значно рідше. Зокрема, у німецькій мові дослідники фіксують лише поодинокі випадки заперечних антропонімів *Unare, Unforant, Unnid, Unflat*. Відповідно постає питання, чому українці облюбували заперечну модель номінації осіб? З одного боку, заперечення здавна кваліфікують як зручний спосіб пізнання та виділення об'єктів. За словами відомого російського філософа С. Л. Фрэнка, «пізнавати — означає виокремлювати, вловлювати як виокремленість; а форма виокремленості виростає насамперед із заперечення». З другого боку, мислителі констатують неповноту й «незавершеність» заперечних назв, оскільки заперечення лише відкидає певну ознаку, але «не цікавиться альтернативою», тобто воно зручне для виокремлення об'єкта, але недостатнє для його вичерпної характеристики. А втім, цікаво з'ясувати причини активного використання заперечення у творенні українських прізвищ. Спробуймо довести, що українські прізвища постали не внаслідок негативістського ставлення на-

ших пращурів до буття, а на ґрунті зовсім інших світоглядних настанов.

Передусім потрібно вказати, що витоки заперечної номінації осіб дуже давні. Відомо, що ще за часів язичництва новонародженим давали заперечні імена-обереги, щоб відвернути від них увагу злих сил, пор.: *Немил, Нелюб, Некрас, Ненаш, Несин, Нехорош*. На початку XIV ст. ці імена почали використовувати менше, й вони поступово вийшли з ужитку. Проте їх залишки збереглися в українських прізвищах на зразок *Некраса, Нехорошко, Ненашко*. Отже, первісно використання заперечення в номінаціях осіб було зумовлене «хитрим» наміром відвести увагу ймовірних недоброзичливців від дитини.

Багато прізвищ із заперечними префіксами постали на основі характеристичних назв осіб, так званих прізвиськ. Людину виділяли за якоюсь специфічною ознакою. Наприклад, впадало в око, що вона не виконує якихось звичних, природних або важливих дій. Тому велика група прізвищ вказує саме на невиконання людиною певної дії. Їх утворено або безафіксним способом (*Нехода, Нерода, Нетеса, Недвига, Нетяга, Нетяма, Невтира*), або префіксально-суфіксальним за допомогою заперечного префікса та суфікса *-к(-о)* (*Незнайко, Нестайко, Нетребко, Нецілуйко, Нежерко, Непійко*). Цю характеристичну ознаку відбивають також прізвища *Негрій, Нечуй, Неграй, Недбай, Неруш, Нечіпай* та ін., які виникли на основі форми заперечного імператива.

Деякі українські прізвища є наслідком зрощення цілих заперечних речень заборонного характеру: *Непийвода, Непийтиво, Нетулихата, Неїжмак, Неїжбориц, Неїжкаша, Несійгречка, Нечуйвітер, Незовибатько, Небийбатька, Недампаска, Нездійминога, Нежурбіда, Незаймишапко*. Безперечно, вони також вказують на певні специфічні ознаки або вчинки своїх первинних носіїв. Водночас важливою психологічною передумовою поширення такого нестандартного способу виокремлення осіб, на нашу думку, є природна схильність українців до нестандартних — дотепних, емоційних — характеристик. Ці ознаки, зокрема емоціоналізм, артистизм натури, прагнення до «декоративності», до широкого жесту, імпазантості відзначав в українському характері відомий український славіст Дмитро Чижев-

ський. Названі риси української вдачі, ймовірно, виявилися не лише в мистецьких здобутках нашого народу, а й у любові до нестандартної номінації осіб.

Широко представлені в українській антропонімії прізвища, що утворилися з прізвиस्क, які вказували на відсутність у їхніх носіїв певної зовнішньої чи внутрішньої ознаки. Серед них є такі, що сформовані за допомогою одного заперечного префікса (*Небрат, Неродич, Несало, Немузыка, Несвадьба*) і такі, що утворені префіксально-суфіксальним способом (*Безпалько, Безручко, Безвушко, Безбородько, Безитанько, Безхатько*). Продуктивний тип становлять антропоніми, що постали внаслідок субстантивациі заперечних прикметників, пор.: *Недужий, Немудрий, Несмачний, Незлий, Нетихий, Невеселий, Невідомий, Нелюбий, Нерівний, Нерідний, Нескромний, Неумитий, Непокупний, Несварливий, Безверхий, Безвухий, Безуглий, Безпалий, Безбабний, Безбожний, Безрідний, Бездумний, Безкишкий, Безкровний, Безсмертний*.

Як бачимо, заперечення — дуже зручний засіб для виділення специфічної ознаки людини, зокрема, яких-небудь відхилень від стереотипних уявлень народу про зовнішній вигляд, поведінку, родинне та суспільне життя. Деякі прізвища відображають недотримання їхніми носіями певних народних звичаїв, пор.: *Безмогоричний, Безвесільний, Безкоровайний, Невінчаний, Несвячений, Нескромний*. Нетипові, ненормативні з погляду громади особливості буття людей назавжди закріплювалися за ними у формі прізвиस्क, що згодом стали прізвищами.

Припускаємо, що однією з причин продуктивності таких найменувань людей є їхня емоційно-оцінна маркованість. За свідченнями дослідників української ментальності, українців вирізняє емоційне ставлення до світу та розвинене почуття гумору. Характеристика людей через заперечення якраз уможливило формування емоційно й оцінно маркованих прізвиस्क. Зокрема, зневажливо-насмішкувате забарвлення часто мають українські назви осіб, утворені способом нульової суфіксації від прикметникових та дієслівних основ на основі заперечення статичної чи динамічної ознаки суб'єкта, пор.: *незграба, нездара, нероба, нечеса, нечема, нетяма, нетіпаха, невмивака, неотеса, неслух, неук*. Поблажливо-насмішкувате ставлення

до позначуваних осіб передають характеристичні номінації, утворені за допомогою частки-префікса *не-* та суфікса *-к-*, що вказують на нездатність людини до певних дій, пор.: *незнайко, невмійко, невстигайко, недбайко*. Відтінок комізму наявний у називанні осіб за допомогою заперечного прийменника-префікса *без-* та суфіксів *-к-* або *-енк-*: *безпалько, безручко, безвушко, безштанько, безбородько, безбатченко, безхатченко, безшапченко*. Тобто заперечення зручне й для емоційно-оцінного означення людей. Закономірно, що емоційні українці закріпили за своїми односельцями саме емоційно й оцінно марковані заперечні прізвища, що згодом набули статусу прізвищ.

Попри колоритність українських прізвищ із заперечними префіксами та розмаїття їхніх словотвірних типів, у контексті всього корпусу української антропоніми їх частка відносно незначна. Наприклад, В. О. Горпинич у словнику «Прізвища степової України», що охоплює 70 тис. антропонімів, у межах одного населеного пункту фіксує приблизно 1-3 типи таких прізвищ.

Отже, прізвища, побудовані на основі заперечення, хоч і становлять специфічну ознаку українського мовотворення, проте їх кількість не така велика, щоб можна було вважати заперечну мотивацію засадничою для мислення українців та їхньої інтерпретації світу. Її вибір здебільшого зумовлений бажанням дотепно й оригінально схарактеризувати людину або наголосити на її певних відхиленнях від загальноприйнятих норм поведінки.